

OSMANLI PADIŞAHLARININ TOPRAK VE HİLAFET UĞRUNA VERDİKLERİ ÖDÜNLER

Doç. Dr. Sina Akşin

Bazı çevrelerde yurtsever olarak tanıtılmaya çalışılmakla birlikte, son Osmanlı Padişahı Sultan Mehmet Vahdettin bugün Türkiye'de genellikle bir vatan haini olarak bilinmektedir. Bunun doğru olduğunu kabul edersek, bu son Padişah dışındaki bütün Padişahların vatan haini olmadıklarını, fakat yalnızca onun vatan haini olduğunu da kabul edecek miyiz? Yoksa Vahdettin'in başka Osmanlı Padişahlarından pek farklı olmadığını, ancak ulusçu ideolojinin geliştiği bir çağda padişah olmak talihsizliğine uğradığı için, başka bütün padişahların tersine, ulusçu ideoloji açısından yargılandığını ve bunun için o ağır damgayı yediğini kabul edebilir miyiz? Bu tebliğin amacı bu ikinci görüşün daha doğru olduğunu göstermek olacaktır..

Vahdettin'in suçu neydi? Araştırmaların hayli yoğun olduğu mütareke döneminin ilk yılı ile de yetinsek, bunu aşağıda özetleneceği biçimde anlatabiliriz.

30 Mart 1919 günü, D. Ferit, bir gün önce uzun uzadıya görüştüğü Vahdettin adına, İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'u ziyaret etti. (1) Osmanlı Devletinin İngiltere'ye tamamen boyun eğdiğini («total submi-

1) PRO (İngiliz arşivi) FO 371/4156, 60152; *Documents on British Foreign Policy, 1919 — 1939, First Series* (ed. E. L. Woodward and R. Butler), c.IV, s. 754 — 5; Y.H. Bayur, *Atatürk*, c. I (Ank. Güven Basımevi, 1970), s. 270 — 2.

ssion») bildirmeğe gelmişti. Gerçi İngiltere müttefikleriyle birlikte savaşmıştı ama, Osmanlı Devleti yalnız İngiltere'yle karşılaşmış ve onun tarafından yenilmişti. Kendisini yenen devlet dışındaki devletlere bağımlı olmak dayanılmaz bir şeydi. Zaten Devletin tek kurtuluşu İngiltere'ydi. Bu, hem duygu hem de menfaat açısından böyleydi. Sadriâzam, bunları belirttikten sonra, Osmanlı Devletinin dağılmasının bir Avusturya İmparatorluğu'nun dağılmasına benzemeyeceğini, çünkü ortada bir de dinsel sorun olduğunu, hattâ bunu dindışı sorundan daha da önemli olduğunu söyledi. Bu girişten sonra, Osmanlı Devletinin nasıl bir çözüme bağlanması gerektiğini açıklayan yazılı ve gizli bir tasarı sundu Paşa. Bunda, Türklerin ve Anadolu ile Arabistan arasında, değişik soydan insanların oturduğu bölgeler, Padişahın doğrudan egemenliğine veriliyordu. Osmanlı Devletinin Arap ülkelerine geniş bir özerklik tanınıyor, fakat dince buralar Halifeye bağlı kalacak, para basma hakkı Padişahın olacak, hutbe Padişah adına okunacak, Osmanlı bayrağı dalgalanacaktı. Hicaz Aun ailesinde kalacak, ama yanında bulunacak 100 askerli bir Osmanlı siyasal temsilcisi sayesinde, dış ilişkilerde Osmanlı hükümetiyle uyum sağlanacaktı. Dinsel birliğin simgesi olarak, Medine'de, bir Türk generali komutasında bir garnizon bulunacaktı. Yemen'de, savaş öncesi düzeni devam edecekti. Ermenistan, İngiltere'nin öbür devletlerle birlikteki kararına göre, bağımsız ya da özerk bir Ermeni cumhuriyeti haline getirilecekti. Buna karşılık, 15 yıl boyunca İngiltere, iç asayişini sağlamak ve dışa karşı Osmanlı bağımsızlığını korumak üzere, Devletin gerekli gördüğü noktalarını (özerk bölgeler dahil) işgal edecektir.

Avrupa'da sınırlar, Burgaz yakınlarındaki Emine Balkanlardan başlayıp, Samakof'a değin devam edecek, oradan Enez'in batısında Ege Denizine ulaşacaktı. Karadeniz ve Çanakkale Boğazlarında bütün istihkâmlar yıkılacak ve buraları İngilizler işgal edecekti. İç yönetimde, İngiltere, Padişahın gerekli görülen nezaretlere İngiliz müsteşarları atmasını «dostluk» icabı kabul edecekti. (Mısır'da olduğu üzere). Bundan başka, her vilâyette, 15 yıl süreyle valilerin yanında müsteşarlık da edecek olan İngiliz başkonsolosları atanacaktı. Yerel seçimlerle Mebusan seçimleri İngiliz konsoloslarının denetimi altında yapılacaktı. Başkentte olsun, taşrada olsun, İngiltere, maliye üzerinde denetim kurmak hakkına sahip olacaktı. Doğu halklarının yeteneklerine uygun olarak Kanun-u Esasi yalınlaştırılacaktı. D. Ferit bu konuda, 15 Şubat 1910 da Ayan Meclisine bir rapor sunduğunu hatırlatıyordu. (2) Meclisler, bütçeyi oylayıp merkezî hükümete yerel ihtiyaçları duyuracaklar-

2) MECLİS—İ AYAN ZABIT CERİDESİ, 35 içtima, s. 80—4, 9/2/1325

dı. Dış siyaseti yönetmek bakımından, Padişah, «mutlak» serbesti sahibi olacaktı. Calthorpe, bu öneriye karşılık herhangi bir umut vermekten kaçınmıştı. Bununla birlikte, Türklerin ulus olarak ve sorumluların kişi olarak cezalandırılmalarından sonra, Osmanlı Devletine karşı dostluk gösterilmesini, çünkü buraların Hindistan İmparatorluğunun batı sınırı sayılabileceğini ve Padişahın herşeyden önce Halife ve Hâdım—ül Haremeyn—ül Şerifeyn ünvanına önem verdiğini ve bunun küçümsenmemesi gerektiğini merkeze karşı savundu.

Sarayın bu önerisi değerlendirilecek olursa, milliyete bakmaksızın geniş toprak isteyen imparatorluk ilkesine verilen önemi, buna karşılık İngilizlerin yönetimi altında olmak şartıyla bağımsızlığa verilen ikincil önemi yansıtmaktadır. Padişahın dış siyasette mutlak serbestisinden söz edilmektedir ama, beri yandan, İngilizlere 15 yıl süreyle Devletin istediği yerini işgal etme hakkı tanınmaktadır. Fakat dikkatle bakıldığında, bununla ilgili hükmün, sanki bu, İngilizlerin Osmanlı Devletine yapacakları bir hizmetmiş gibi kaleme alındığı göze çarpmaktadır. Zira İngiliz askeri, ülkeyi emperyalist bir amaçla değil, dışa karşı Osmanlı bağımsızlığını ve içte de asayişini korumak üzere, istediği yerleri işgal edecektir. Padişah kendini İngiltere ile o denli bütünleşmiş hissetmekte ya da bütünleşmesini o denli arzulamaktadır ki, bir İngiliz işgalini bağımsızlığın koruyucusu olarak görebilmektedir. İhtimal ki, İngiliz askerlerinden beklenen asayiş koruma görevi, Padişahın gözünde «dış bağımsızlığı» korumaktan daha önemli bir görevdi. Çünkü böylece Vahdettin, 15 yıl süreyle kendini «İttihatçılığa», yani ulusçuluğa karşı fiilen korumuş olacak ve bu arada, Enver Paşa'nın komutanlığa getirdiği genç subayları tasfiye edip, bende ruhlu eski orduyu ihya edebilecek ve yeni yetişecek kadroların da bende ruhlu olmalarını sağlayabilecekti. İngiliz askerî işgali 15 yıla sınırlandırılırken, Boğazların işgalinin süresiz oluşu, 15 yıllık sürenin bir bağımsızlık duyarlığından ileri gelmediğini tanıtlamaktadır, çünkü öyle olsaydı, başkentin işgali demek olan Boğazların işgali haydi haydi bir süreyle sınırlandırılırdı. Bakanlıklara İngiliz müsteşarlarının atanmasının bir İngiliz lûtfu olarak değerlendirilmesi, yine yukarıdaki tahlili doğrulamaktadır. Aynı biçimde, her vilâyetteki İngiliz başkonsoloslarının valilere müsteşar olmalarının 15 yıl süreyle sınırlı olması, herhalde, bağımsızlık için bir duyarlıktan çok, bu sürenin Osmanlı yönetim örgütünü «yetiştirmek» için yeterli olacağı düşüncesine bağlanabilir. Öte yandan, seçimlerin İngiliz konsoloslarının denetimi altında yapılması keyfiyeti gibi, bütün Devletin maliyesinin İngiliz denetimi altında olması da süresizdir. Dış siyasette mutlak serbesti istendiğini ve çok ters bir anlayışla da olsa, siyasal bağımsızlıktan dem vurulduğu halde, iktisadî bağımsızlığa değinilmediği gibi-oysa savaşın başında kapitülasyonların Osmanlı Hükümetince kaldırılması bunu büyük ölçüde sağ-

lamış bulunuyordu - sarih olarak İngiltere lehinde bu alanda bağımsızlıktan vazgeçiliyordu. Ne garip tezattır ki, bu sıralarda Hindistan, Mısır, Afganistan, İngiliz emperyalizmine karkı ayaklanırken, Osmanlı Sarayı, Karakuşî bir «bağımsızlık» anlayışıyle İngiliz emperyalizminin sultası altına girmek için **can atıyordu**.

Yine dikkati çeken önemli bir nokta, Sarayın öngördüğü iç siyasal düzendi. Doğu halklarının istidat ve yeteneklerine göre Kanun-u Esasinin «yalınlaştırılması» aslında meşrutiyetin iğdiş edilmesi demektir. Zira, Meclislere tanınan iki yetkinin hemen ardından, aynı fıkırada, Padişahın dış siyasetteki mutlak serbestisinden söz edilmesi bu serbestinin herşeyden önce Meclislere kaşı düşünöldüğünü göstermektedir. Meclislere tanınan yetkiler arasında, yalnızca bütçeyi «oylamaktan» (yapmak değil) ve *yemel* dilekleri dile getirmekten sözedilmesi, Meclislerin rolünün ne denli kısıtlı olacağını göstermektedir.

Türk ulusçuluğu açısından bakınca Vahdettin'in bu önerisinde ağır bir ihanet kokusu bulmak mümkündür. Fakat bu açıdan değil de, imparatorluk ya da İslâm ümmeti açısından bakınca Vahdettin'in yapmağa hazırlandığı ağır fedakârlıklar belki mazur gösterilebilir. Gerçi Vahdettin'in Osmanlı şerefini alçaltarak İngilizlere yanaştığı, haysiyetsizlik ettiğı söylenebilirse de, Vahdettin'in karşılaştığı durumun belki bir Osmanlı Padişahının karşılaştığı en umutsuz durum olduğu düşünölmeli ve Mehmet Ali Paşa tehlikesi karşısında Ruslara başvuran II. Mahmut'a maledilen «denize düşen yılanı sarılır» sözü hatırlanmalıdır. Vahdettin, üstün güçlü bir düşmanın karşısında, başkenti işgal edilmiş bir Padişahı ve aynı zamanda içte de ulusçu demokratik bir isyanla başetmek zorundaydı. Fakat bu ikinci durumun sorumlusu kendisiydi: bu zor zamanda meşrutiyetten dönüp mutlakiyeti ihya etmek yoluna girseydi, bu olmazdı.

İngilizler Vahdettin'in önerilerini bir süre karşılıksız bıraktılar. Sonra Vahdettin'le Damat Ferit'in en sıkışık bir zamanında - Sivas Kongresini dağıtmak istedikleri, dağıtamayınca da **ulusçularla ağır bir mücadele yapıldığı** sırada - Sarayla İngiliz istihbaratı arasında 12 Eylül 1919'da gizli bir anlaşma yapıldı. (3) Gerçi bazılarına göre anlaşmanın varlığı tartışmalıdır, ama bence bunun varlığı fazla tereddüt etmeden kabul edilebilir. Anlaşmayla Vahdettin, İngiliz mandasını, İstanbul ve Boğazlarda İngiliz denetimini,

3) K. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz* (İst., Türkiye Yayınevi, 1960), s. 403; FO 371/5/5117, E 260/83/55; *Documents on British Foreign Policy, First Series*, VII, s. 2211—2.

İngiltere'nin Müslüman sömürgeleriyle birlikte Suriye ve Mesopotamya'da İngiliz üstünlüğünü sağlamaya yardımcı olmayı, bağımsız bir Kürdistan'ı kabul etmektedir. (Bağımsız bir Ermenistan'dan söz edilmemesi ancak bunun nasıl olsa Paris'te kabul ettirilecek bir husus olmasıyla açıklanabilir). Buna karşılık İngiltere, İstanbul'u Osmanlılara bırakmayı, yarı meşrutî (30 Mart önerisi gözönüne getirilirse bunun aslında düpedüz mutlakiyet anlamında kullanılabilme üzere söylendiği kabul edilebilir) Osmanlı yönetimini ulusçulara ve başka tepkilere karşı etkin olarak bir polis-zabıta gücüyle korumayı, Konferansta anlaşma esasları dairesinde Osmanlı taleplerini desteklemeyi üstlenmektedir Ülke olarak İngilizler, Vahdettin'e, İstanbul dışında hiçbir yeri - ne İzmir'i, ne Adana'yı, ne Samsun'u-sağlamaya yanaşmıyorlardı. Yalnız İstanbul'u sağlamayı üstleniyorlardı ve bu konudaki bütün karşı düşüncelere rağmen sonunda Sevres'in İstanbul'u Osmanlılara bırakması gizli anlaşmanın geçerliğini doğrulamak bakımından düşündürücüdür.

Sonuç olarak, Vahdettin'in, çok şey feda edip, az şey aldığı düşünülebilirse de, Saray mutlakiyetini dabildeki her türlü karşı gücün önünde sağlama aldığı hatırlanırsa, tahtının dar çıkarları açısından, önemli bir tâviz elde ettiğini kabul etmek gerekir. Bu arada, Saray mutlakiyetini koruyacak polis-zabıta gücü olarak, anlaşmanın yapıldığı sırada, ne ölçüde Yunanlıların düşünülmüş olduğu meraka değer. Ege'deki Kuva-yı Milliye, Mustafa Kemal'in hareketinden ayrı olduğu ve meşrutiyetçi bir tavır almadığı sürece, Vahdettin'in, Yunanlıları henüz böyle bir güç olarak görmediği, fakat Anzavur ve A. Galip olayı dolayısıyla görüldüğü ve görüleceği üzere, bu sıralarda Çerkes ve Kürtleri bu açıdan değerlendirdiği kabul edilebilir. İstanbul dışında, Vahdettin'in-açıkça belirtilmemiş olmakla birlikte 30 Mart önerisine uygun bazı tâvizleri (herhalde sözlü olarak) elde ettiği düşünülebilir. Vahdettin'e bağımsız bir Kürdistan ve Mısır ile Kıbrıs'ta her türlü haklardan vazgeçileceği kabul ettirildiği halde, Suriye, Irak, Hicaz, Yemen konusunda buna benzer bir yüküm getirilmemesi anlamlıdır. Gerçi Türkçe metinde Padişahın Suriye ve Elcezire'de (Kuzey Mesopotamya'da) İngiliz egemenliğinin sağlanmasına yardımcı olacağından söz ediliyorsa da, İngilizce metinde geçen sözcük («domination») daha çok üstünlük, hegemonya anlamındadır. Öyle olunca, İngiliz temsilcilerinin hiç değilse sözlü olarak 30 Mart önerisindeki hükümlerin havasında, hutbede Padişahın anılması, Osmanlı bayrağının kullanılması gibi bazı simgesel tavizler sağlamak için çalışmayı kabul ettikleri düşünülebilir. Nitekim 8. maddede sözü edilen ve barıştan sonra 4. maddedeki hükümleri genişletip genelleştirmek

suretiyle Padişahla yapılacak özel anlaşma, Vahdettin'in değer verdiği bu gibi birçok şeyleri sağlayabilecek gibi görünüyordu. 4. maddede öngörülen, Suriye ve Mesopotamya'da İngiliz üstünlüğünün sağlanması için ey-lemli yardımların karşılığında, buralarda Padişaha simgesel tâvizler verilebileceği gibi, bütün Müslüman İngiliz sömürgelerinde İngilizleri desteklemek karşılığında, Vahdettin'in İngiliz İmparatorluğu Müslümanlarının ruhanî önderi olarak tanınması da anlaşma görüşmelerinde kararlaştırılmış olabilir.

Vahdettin, 30 Mart önerilerinde hem Balkanlarda toprak, hem hilafet sıfatına dayanarak Arap ülkelerinde dinsel bir takım yetkiler ve simgesel bir egemenlik istiyordu. Buna karşılık bağımsızlık ilkesinden önemli fedakârlıklarda bulunuyordu. 12 Eylül anlaşmasıyla İngilizler 1914 Trakya sınırlarının ötesini vaad etmedikleri gibi, Doğu Trakya için hiçbir şey söylemiyorlar, ancak İstanbul'un Osmanlı kalmasını kabulleniyorlardı. Doğu Anadolu'nun da Ermenistan ve Kürdistan diye büyük ölçüde gözden çıkarılacağı anlaşılıyordu. Yani İtilâf devletlerinin Osmanlı egemenliği altında pek az toprak bırakacakları anlaşılmış bulunuyordu. Buna rağmen, Vahdettin'i yine de tatmin edecek bir şey kalıyordu: Müslüman dünyasının ruhanî önderi olarak tanınmak. Anlaşılıyor ki, halifelik, Vahdettin'in elinde iki yanı keskin bir kılıçtı. O, toprak için bağımsızlıktan ödün veriyor ve aynı zamanda silah ya da pazarlık aracı olarak da halifeliği öne sürüyordu. İngilizler ise ona ne bağımsızlık, ne de toprak bırakıyor, fakat halifeliğini tanıyarak onu tatmin etmeğe çalışıyorlardı. O da ister istemez tatmin oluyordu.

Başka Bir Olay

Bu tebliğde ele almak istediğim başka bir olay, Avusturva ve Rusva'ya karşı yürütülen 1736-39 savaşı ve 1740 Kapitülâsyonlarıdır. Sultan I. Mahmut dönemine rastlayan bu savaşlarda Osmanlı ordusu genellikle başarılı olmuştur. Savaşı sonuçlandıran Belgrad barışında, Osmanlı Devleti, daha önce Pasarofça antlaşmasıyla Avusturva'ya verdiği yerleri —Temeşvar hariç— geri alıyor, Ruslar da savaştan hiçbir önemli kazanç elde edemiyorlardı. Bu sonucun sağlanmasında Fransa'nın İstanbul elçisinin barış görüşmelerinde aracılık yapmış olmasının payı olduğuna inanıldığı için, Belgrad barışından sonra Fransa'ya 1740 Kapitülâsyonları verilmiştir. *Türkiye Tarihi*'nin yazarı Yılmaz Öztuna, Belgrad andlaşmasını şu tuncelerle değerlendiriyor: «...1736-39 savaşı ve Belgrad muahedesi, Osmanlı Devletinin hâlâ birinci devlet vasfını taşıdığını kesin şekilde ortaya koyuyordu... Belgrad Muahedesi, Türkiye'ye Avrupa'da 28 yıllık bir sulh ve içte bahtiyar bir devrenin yaşanılmasını sağ-

lamıştır. Bu müddet içinde Türkiye, dünyanın birinci devleti durumunu muhafaza etmiştir» (4) Oysa Niyazi Berkez bakışını 1740 Kapitülasyonuna çeviriyor ve bunu, «...Osmanlı ülkelerinde ekonomik bir kalkınma olanağını o zamandan yok eden bir eylem...» ya da «...kalkınma olanağının tıkanması...» diye niteliyor. (5) Yılmaz Öztuna padişahçı bir tavırla toprak durumuna bakıyor ve toprak kazanıldığı için sonucu olumlu karşılıyor. İktisat tarihi ile ilgili olan Niyazi Berkes, 1740 Kapitülasyonuna bakıyor ve bunu bir batışın başlangıcı olarak görüyor. Öztuna'yı ve I. Mahmut'u sevindiren sonuç, Berkes'i üzen bir durumu pahasına satın alınmıştır.

Daha önceki bir Fransız elçisi olan Marquis de Bonnac «Kapitülasyonların temeli o denli zayıftır ki bunların devamı için boyuna uğraşmak gerekir», demiştir, (6) zira kapitülasyonlar barış olduğu sürece yürürlükte kalan, bunları tanıyan padişahların ancak kendi kişilerini bağlayan tek yanlı ayrıcalıklardı. Oysa 1740 Kapitülasyonu devamlıdır, yani yalnız veren padişahı değil, devleti de bağlar. Bundan sonra kapitülasyon düzeni yabancıların çeşitli haklarını düzenleyen bir ortak hukuk düzeni halinde sürmüş gitmiştir.

Üçüncü Bir Olay

Üçüncü örnek - olay 1774'de Ruslarla yapılan Küçük Kaynarca Antlaşmasıdır. Bu antlaşmanın en önemli özelliği, Osmanlı Devletinin ilk kez Müslüman halkın yaşadığı bir bölgeyi, yani Kırım'ı terketmek zorunda kalmasıydı. Bunun Osmanlılar için ne denli acı olduğunu tasavvur edebiliriz. İşte bu acı durumu hafifletmek üzere antlaşmada bir hüküm yer almıştır. Üçüncü maddeye göre, bağımsız olacak olan Kırım'da Osmanlı padişahı, dinsel önder olarak oradaki din konularını düzenleyebilecekti. Bu durum hilafet tarihinde ilk kez görülen bir uygulamaydı. Abbasilerin sonuna değin, her halife, fiilen egemen olduğu ülkede hem halife, hem sultan olmuştur. Aynı anda çeşitli Müslüman devletlerinin her birinde bir halife bulunabiliyordu. Moğollar Abbasi Devletine son verince, Abbasilerden biri Kölemen Devletine sığındı ve Kölemen Sultanı tarafından halife tanındı. Böylece aynı

4) T. Yılmaz Öztuna, *Türkiye Tarihi*, (İst., Hayat Kitapları, 1967).

5) N. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (Ank., Bilgi Yayınevi, 1973).

6) Berkes, a.g.e. s. 46 (Schefer, MEMOIRE, s. 144—5).

ülkede olmak üzere, bir kişi Sultan diğeri de Halife oluyordu. Yavuz Sultan Selim'le birlikte Halifelikle Saltanat yeniden birleşmiş oluyordu. Fakat Küçük Kaynarca ile yepyeni bir uygulama ortaya çıkıyordu. Osmanlı padişahı, padişah olmadığı bir yerde halife olarak tanınıyordu. (7) Bu sanki Papalığı taklid eden bir uygulamaydı: Bilindiği gibi Papa egemen olmadığı yerlerde de, yani bugün Vatikan dışında da Katoliklerin Papasıdır.

Osmanlıların söz konusu buluşu herhalde onlara bir başarı gibi gözük-müştü. Fakat savaş alanında ağır yenilgilerden sonra elde edilen bu başarının bir ücreti olmalıydı. Nitekim, Osmanlı Devletinin elde ettiği bu ayrıcalığa karşılık Ruslar 4 ayrı maddeyle Osmanlı Devletinin içişlerine dinsel bahane-lerle karışmak hakkını elde ediyorlardı. 7. maddeye göre Osmanlı Devleti Hıristiyan dinini ve kiliselerini korumayı üstleniyor ve Rus elçisinin himaye-si altında yapılacak kiliseyle ilgili isteklerini kabul edecekti. Bu son kilise Bey-oglunda inşa edilecekti (md. 14). Eflak ve Buğdan'da Hıristiyan dini ser-bestçe yürütülecek, Rus elçisi buralarla ilgili taleplerde bulunabilecekti (md. 16). Savaş sırasında Rusların işgal ettikleri Yunan adaları boşaltılacak, fa-kat buralarda Osmanlı hükümeti en küçük bir dinsel baskıda bulunmayacaktı (md. 17). Bu maddelere bakınca şöyle bir varsayımda bulunmak geçerli gibi görünmektedir. Kırım'da halifelik haklarıyla ilgili hüküm olmasaydı, Rusla-rın dinsel müdahalelerine belki bu denli çok açık kapı bulunmayacaktı. Bu açık kapıların sonradan Osmanlı Devletinin başına ne gaileler açtığını bili-yoruz.

Ele aldığımız bu üçüncü olayda, toprak kaybının muhakkak olduğu bir yerde, bir takım ödünler pahasına da olsa, o topraklarda hiç değilse 'dinsel bağlantılar sürdürme gayretini görüyoruz. Vahdettin'in de bu yola gitmek is-tediğini gördük.

Dördüncü Örnek-Olay

Bu olay, 1838 Osmanlı-İngiliz ticaret andlaşmasının imzalanmasıdır. Andlaşma İngilizlere ve az zamanda öbür Batı devletlerine, önceki kapitü-lâsyon düzeninin çok ötesinde esaslı ayrıcalıklar sağlıyordu. Bu ayrıcalıklar sayesinde ki, bu çağa değin varlığını sürdürebilmiş olan Osmanlı lonca sa-nayisi kısa zamanda büyük bir çöküntüye uğradı. Tabakhaneler büyük ölçü-de kapandı. 1847'den önce Bursa'da ipek işleyen 1000 tezgâh varken, bun-ların sayısı 75'e düştü. İstanbul'da kumaşçı tezgâhları 2750'den 25'e indi. (8)

7) Mahmut Goloğlu, HALİFELİK (Ank., Kalite Batbaası, 1973), s. 17.

8) Ömer Celâl Sarç, «Tanzimat ve Sanayimiz», *Tanzimat* (İst., 1940), s. 423 —

Bu feci tablo daha birçok alanda ülkenin birçok yerinde tekrarlandı.

Andlaşmanın bu yıkıntıyı sağlayan hükümleri nelerdi? Bunların başında İngiliz tüccarlarına ithalât ve ihracat dışında iç ticaret yapmaları olanağının tanınmasıydı. Bunu en geniş anlamda sağlamak için, Osmanlıların bir takım ürünlerde uygulayageldikleri yed-i vahit, yani tekel usulünün de kaldırılması kabul ediliyordu. Oysa yed-i vahit usulü sayesinde, örneğin Mehmet Ali Paşa, kapitülâsyonlara rağmen esaslı bir himaye düzeni içinde hatırı sayılır bir sanayi kurmuştu. Bu sanayinin 70.000 işçi istihdam ettiğini, 1913 ve 1915 Osmanlı Sanayi sayımlarınının 16.975 ve 14.060 işçinin çalıştığı işyerlerini kapsadığını söylersek bu sanayi atılımının önemi anlatmış oluruz. (9) Sanayi devriminin Avrupa'da tam hızla geliştiği bir dönemde yed-i vahit gibi himaye sağlayabilen bir usulün varolup olmaması çok önemliydi. Andlaşmanın sağladığı önemli bir başka ayrıcalık da mal alımında ve taşınmasında bir iç gümrük gibi işleyen yerel makamlardan tezkere almak zorunluğunun İngilizler için kaldırılmasıydı. Tezkere usulünün Osmanlı tüccarları için devam ettiğini varsayarsak, bu ayrıcalığın Osmanlı tüccarlarının rekabet olanaklarını iyice kısıtığını görürüz. Şu da önemlidir ki andlaşma, ayrıcalıklardan yararlanacak olanlar olarak yalnız İngilizlerden sözetmiyor. İngilizlerin adamlarını da içeriyordu. Böylece Batı sermayesinin emrinde ve Müslüman olmayanlardan oluşan geniş ayrıcalıklı bir komprador kadrosunun ortaya çıkmasına da yol açılmış oluyordu.

Bu andlaşmanın imzalanması İngiliz iş ve hükümet çevrelerinde büyük sevinç doğurur ve kısa zamanda Osmanlı ticaretini İngiltere için 3. sıraya yükseltirken, Osmanlı lonca sanayisini çökertiyor ve Mısır'ın yeni gelişmekte olan modern sanayisini de önemli ölçüde söndürüyordu. II. Mahmut bunu neden yaptı? Cevap, I. Mahmut için olduğu gibidir: toprak uğruna. Bilindiği gibi, tımar sisteminin yerini iltizam sistemine terkettiği oranda, ademimerkeziyetçi eğilimler hızlanmış ve feodal bir âyan sınıfı doğmuştu. Bu süreç, 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başında doruk noktasına ulaşmıştı. Bazı âyanlar, Tepedelenli Ali Paşa, Mehmet Ali Paşa gibi, bölgelerinde dış ilişkileri dahi olan yarı bağımsız beylikler haline gelmişlerdi. Bunların başkentte egemen olup kendisine Sened-i İttifak'ı (1808) kabul ettirmeleri bahtsızlığını da yaşayan II. Mahmut, sivrilmiş ayanları yoketmeyi kendisine iş edindi. Yunan ayaklanmasını göze alarak Tepedelenli'yi ortadan kaldırdı. Fakat Mehmet Ali Paşa çetin ceviz çıktı. Çağdaş ordusuyla peşi peşine Osmanlı ordularını yendi. Kütahya'ya değin ilerledi. «Denize düşen yılanı sarılır» sözüyle Rusya'ya sa

9) *Osmanlı Sanayii* (Ankara, SBF yayını, 1970), s. 18.

rılan II. Mahmut, ancak Batı devletlerinin araya girmesiyle Mısır valisini Torosların ötesine atabilmiştir. Fakat Kütahya Mukavelesi (1833) Mahmut'u tatmin etmiyordu. Mısır Paşasını muhakkak ortadan kaldırıp mutlak merkeziyetçiliğini kurmak arzusundaydı. İşte bunun için Osmanlı tarihinin o güne değin yaşadığı en cesur çağdaşlaşma hareketlerine girişti. Fakat işi sağlama bağlamak istiyordu. Fransa Mehmet Ali'yi tuttuğuna göre, İngiltere'nin kesin desteğini kazanmak için İngilizlerle ticaret anlaşmasını yaptı. Mehmet Ali'nin gücünün sanayiden geldiğini, bununsa yed-i vahit usulüyle korunduğunu bileerek, yed-i vahidi kaldırdı. Bu, istenmeyen çocuğunu düşürmek için bazı anaların kendilerini zehirlemeleri gibi bir olaydı.

İki İstitrat

Tarihçilerin ve özellikle siyaset bilimcilerinin dikkatini çekmesi gereken bir olay da, 1838'den sonra Osmanlı lonca sanayisinin çökmesi üzerine herhalde sefalete gömülen binlerce ailenin hiçbir tepki göstermemesi, daha doğrusu gösterememesidir. Gösterememesidir diyorum, çünkü bunun II. Mahmut istibdadının bir sonucu olduğu ortadadır. Yeniçerileri, son tımarlı sipahileri, âyanları ortadan kaldıran II. Mahmut'a «hayır» diyecek bir güç kalmamıştı. Nitekim Namık Kemal de, Tanzimat düzenini eleştirirken, Tanzimat öncesinde yeniçerilerin halk adına yürütme gücünü denetledikleri düşüncesindeydi. Dolayısıyla, geleneksel Osmanlı düzeninin Tanzimata göre daha özgür bir düzen olduğu görüşünü savunuyordu. (10) Bu görüş bize biraz ülkücü gelebilir, fakat klasik kurumların yozlaştığı, hele devşirmenin kalmadığı dönemde, yeniçerilerin eski halktan kopmuşluğunun yürürlükte olmadığını ve bir çok tarihçilerimizin hayıflanarak anlattıkları bir esnaflaşma sürecine girdiklerini biliyoruz. Bu tarihçiler bu işe hayıflanadursun, acaba bunu yeniçerilerin halkla bir bütünleşme, dolayısıyla bir demokratikleşme olayı olarak göremez miyiz? Ve acaba yeniçerilik bu esnaflaşmış durumdayken ortadan kaldırılmamış olsaydı, Osmanlı Devleti İngiltere'yle lonca sanayisini çökerten antlaşmayı yapabilir miydi? Başka bir deyişle, 1826'da Vaka-i Hayriye olmasaydı, yeniçeriler bir 1838 antlaşmasına müsaade ederler miydi? Bu soruların çok kurgusal (spekülâtif) olduğunun ve kurgunun da pek bilimsel bir çaba olmadığını farkındayım ama bu soruların pek de yabana atılmayacak sorular olduğunu sanıyorum.

İkinci bir istitrat da şu: 1838 Osmanlı-İngiliz ticaret antlaşmasının önemi bugün az çok bilindiği halde yakın geçmişte çıkmış olan bazı kitaplarda hiç anılmamaktadır. Örneğin Yılmaz Öztuna'nın *Türkiye Tarihi* (1967), is-

10) Berkes, a.g.e., s. 262.

mail Hami Danişmend'in Osmanlı Tarihi Kronolojisi (1961, Nihat Erim'in Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (1953). Söylemeye hacet yok ki Emin Oktay'ın lise tarih kitaplarına da geçmemiştir.

Sonuç

Sonuç olarak, Vahdettin'e yönelttiğimiz ağır suçlamanın aynı biçimde başka bazı Osmanlı padişahlarına yöneltilebileceğini söyleyebiliriz. Onlar da toprak kaybına uğramamak için bağımsızlıktan, bir kısım halkın iktisadi çıkarlarından ödünler vermişlerdir. Toprağı elde tutmak olanağı kalmayınca o topraklarda dinsel bir varlık sürdürmeyi denemişler, bu uğurda yine bağımsızlıktan ya da iktisadi çıkarlardan fedakârlıkta bulunmuşlardır. Ne var ki, Vahdettin'den öncekiler karşılarında güçlü bir ulusçu akım bulmamışlar ve yaptıklarından ötürü sorumlu tutulmadıkları gibi, bir eleştiriye de uğramamışlardır. Şunu da belirtmekte yarar var ki, Osmanlı padişahlarının topraktan yana yaptıkları bu tercih, feodal bir davranış biçimidir. Bilindiği gibi, feodalizm toprağın en yüksek değer sayıldığı, en başta tarım kesiminin sömürülmesine dayalı olan düzendir. Belki şöyle bir genelleme de yapılabilir: uluslararası siyasette kapitalist bir ülke feodal bir ülkeyi baskısı altına aldığı anda, feodal ülke, en yüksek değer olarak bildiği toprağını vermemeğe çalışmaktadır. Zaten bir çok kapitalist ülke de toprak değil, ticari çıkarlar peşindedir. Dolayısıyla feodal tarafın, toprağını saklarken kapitalist tarafa ticari ve sınai çıkarlarından, bağımsızlıktan ödün vermesi bir çeşit 'doğal' ilişki olmaktadır. Toprağı saklayamayan feodal gücün ruhani önderliğe sarılması ve bu uğurda anılan tâvizleri vermesi konusunda bir genelleme yapmak daha zor görünmektedir. Bununla birlikte aynı zamanda Halife olan Osmanlı Padişahları için böyle bir genellenenin mümkün görüldüğüne işaret ettik.

(Siyasi İlimler Türk Derneğinin düzenlediği Birinci Ulusal Siyaset Bilimi Sempozyumunda, 9 Mayıs 1975 günü sunulan tebliğdir.)